УДК 82,09

З.З. Рәмиев

КҮРЕНЕКЛЕ ӘДӘБИЯТЧЫ ҺӘМ ТӘНКЫЙТЬЧЕ

(Хәсән Хәйринең тууына 110 ел)

Данная статья приурочена к 110-летию со дня рождения видного татарского литературоведа и критика, заслуженного деятеля науки ТАССР Хасана Хайри. В ней представлены краткое описание жизни и деятельности ученого, а также его научные достижения.

Ключевые слова: Хасан Хайри, ученый, литературовед, татарская литература, критика.

This article is dedicated to the 110th birthday of a prominent Tatar literary critic, Honored Worker of Science of the TASSR, Khassan Khairi. It provides a brief description of the scholar's life and work, as well as his scientific achievements.

Keywords: Khassan Khairi, scholar, literary critic, Tatar literature, criticism.

Татарстан Республикасы Фәннәр академиясе Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының 80 еллык эшчәнлегендә, аның кайсы гына чорына күз салсак та, татар әдәбияты фәне проблемаларын тикшерүгә һәрдаим зур әһәмият бирелгәнлеге күренә. Татарстан АССР хөкүмәте карары белән 1939 елда оештырылган әлеге институт галимнәренең хезмәтләре йөзләрчә китап-монографияләрдә, меңләгән мәкаләләрдә, күпсанлы тематик җыентыкларда, фәнни конференцияләр материалларында урын алды. Соңгы 50–60 елда дөнья күргән китаплар арасында ике саллы басманы – Татарстан китап нәшриятында 1984–2001 елларда нәшер ителгән алты томлы (баш редакторы Н. Юзиев) һәм 2014 елда басыла башлаган сигез томлы «Татар әдәбияты тарихы»н (җиде томы дөнья күрде; редколлегия башлыгы К. Миңнуллин) аерып күрсәтергә мөмкин. Бу фундаменталь хезмәтләр, табигый ки, әүвәлрәк эш алып барган берничә буын татар әдәбиятчы галимнәренең тикшеренүләренә таянып та, кайчак алар белән бәхәскә кереп тә язылган (чын фәнни хезмәт шулай тудырылырга тиеш тә). Шулар арасында Институтта озак еллар эшләп бакый дөньяга күчкән, әмма хәзер дә игътибарга алырлык китап-монографияләр, җитди мәкаләләр авторлары – Хәй Хисмәтуллин, Якуб Агишев, Гали Халит, Мөхәммәт Гайнуллин кебек беренче буын әдәбиятчыларны күрәбез. Күренекле әдәбиятчы һәм тәнкыйтьче Хәсән Хәйри дә – алар рәтендә. Хәсән Хәйри (Хәсән Фәхретдин улы Хәйруллин) хәзерге Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институтында 1942 елда әдәбият бүлеге мөдире буларак эшли башлый һәм биредә утыз елдан артык хезмәт куя. Быел аның тууына 110 ел була.

Хәсән Хәйри

Хәсән Хәйри тумышы белән Татарстан Республикасыннан шактый еракта урнашкан төбәктән. Ул хәзерге Көнбатыш Казакъстан өлкәсенең Чапаев поселогында (элек Лбищенск исемле өяз үзәге) 1910 елның 5 февралендә туа (әтисе башта батрак, бераздан – приказчик). Гражданнар сугышы чорында, дөресрәге, 1918 елда – әнисе, 1919 елда әтисе кинәттән вафат булулары сәбәпле, тома ятим калган Хәсән 1924 елгача Җаек (Уральск) шәһәрендәге балалар йортында тәрбияләнә. Башлангыч белем алгач, 1925–1927 елларда ул авыл хуҗалыгы техникумының әзерлек курсларында укып йөри, аннан Омск шәһәренә барып чыга һәм рабфакка керә. Шул вакытларда аның хезмәт биографиясе башлана да. Ул Новониколаевск шәһәрендә татар телендә нәшер ителгән «Азат Себер» газетасында җаваплы секретарь, Новокузнецк шәһәрендәге «История Кузнецкстроя» редакциясендә оештыручы секретарь, «За большевистскую сталь» газетасында әдәби секретарь булып эшли – журналистикада беренче адымнарын ясый. Бу елларда ул Себер җирендә башланып киткән зур төзелешләрдә туган хезмәт пафосын шигырь телендә, хикәяләрдә, очеркларда чагылдырырга омтылыш ясый. 1934 елда шуларны эченә алган ике китабы басылып та чыга: «Тавышлы таң» – Казанда (Татгосиздатта), «Зур Кузбасс өчен» – Новосибирскида (хәер, монысы 1932 елда ук нәшриятка тапшырылган була).

Х. Хәйри 1934 елда Казанга күченеп килә, 1939 елда Казан дәүләт педагогия институтын тәмамлап, рус теле һәм әдәбияты укытучысы белгечлегенә ия була, «Совет мәктәбе» журналының җаваплы секретаре (1936–1939), Татарстан китап нәшриятында редактор (1939–1942) хезмәтен башкара. 1936 елда Татарстан Язучылар берлегенә кабул ителгән Х. Хәйринең татар әдәбияты классиклары һәм замандаш әдипләр турындагы мәкаләләре, бәяләмә-рецензияләре газета-журнал битләрендә еш басыла башлый. Ул әдәби мирас китапларына, мәсәлән, М. Гафури, Ф. Әмирхан, Т. Шевченко әсәрләре җыентыкларына кереш сүзләр дә яза. Г. Тукай турында сүз алып, аның татар балалар әдәбияты үсешенә керткән өлеше хакында да үз фикерен әйтә. Шунысы мөһим, татар мәктәпләренең 9 нчы сыйныфы өчен төзегән «Әдәбият» дәреслегендә Тукай иҗаты турында ул язган бүлекләр зур урын били, «Әдәбияттан хрестоматия»сендә Тукайның 13 әсәре тексты китерелә. Әлеге дәреслекләр озак вакытлар – 1970 еллар ахырына кадәр мәктәпләрдә кулланылышта булды.

Хәрби хезмәткә яраксыз дип табылганлыктан, Х. Хәйри Ватан сугышы елларында фронтка җибәрелми, тылдагы эшләрне башкара:

сугышның беренче елында Татарстандагы хәрби-оборона төзелешләрендә катнашучы 500 кешелек Бауман районы колоннасын җитәкли, Татарстанга күчеп килгән Мәскәү язучыларына яшәү шартлары булдыру эшенә актив катнаша (А. Фадеев, А. Толстой, Анна Зегерслар белән аралаша), 1943 елда фронтка командировкага барып, татарча чыга торган «Совет сугышчысы» газетасы редакциясендә эшли [Салехова, с. 207] һ.б.

1941 елда партия сафларына да кабул ителгән Х. Хәйри, 1942 елда Тел, әдәбият һәм тарих институтының әдәбият секторы мөдире итеп билгеләнсә дә, бу юлы әле аңа анда озак эшләргә туры килми, тиздән партиянең Татарстан өлкә комитетына (пропаганда һәм агитация бүлегенә) инструктор итеп алына (бу вазифаны 1947 елга кадәр үти).

1950 елда Х. Хәйри, партиянең Татарстан өлкә комитеты юлламасы белән Мәскәүгә барып, ВКП(б) Үзәк Комитеты каршында яңарак кына ачылган Иҗтимагый фәннәр академиясенең аспирантурасына укырга керә һәм аны 1953 елда «Татар әдәбиятында социалистик реализм үсеше өчен көрәш» исемле темага язылган кандидатлык диссертациясе яклап тәмамлый. Билгеле ки, бу хезмәттә татар әдәбиятының совет чорындагы яшәеше картинасын бөтен катлаулыгында нечкәләп тикшерү мөмкин булмый, аерым алганда, Г. Ибраһимов, К. Тинчурин, Х. Туфан һ.б. репрессияләнгән әдипләрнең әдәби процесстагы хакыйкый урыннары күрсәтергә ярамый.

Хәсән Хәйри гомеренең иң нәтиҗәле фәнни иҗат еллары Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институтында уза. Казанга әйләнеп кайткач, 1953 елның 21 сентябрендә аңа Тел, әдәбият һәм тарих институты директоры вазифасы йөкләнә. Сталинның шәхес культы белән яшәгән ил тормышында яңарыш заманы башланган чор. Халык, ниһаять, иркенрәк сулу ала. Моңа кадәр берничә мәртәбә идеологик ялгышларда фаш ителгән Институт хезмәткәрләре дә фәнни эзләнүләрендә кыюрак була башлый.

Репрессия корбаннары аклана башлау әдәби мирасны тулырак күзалларга мөмкинлек тудыра. 1950 еллар ахырында басылган «Татар совет әдәбияты тарихы» исемле 820 битле хезмәт үзе генә ни тора! Бу елларда классикларның Институт галимнәре катнашында әзерләнгән тулырак басмалары укучылар кулына барып ирешә. Менә шушы заманнарда Институтны җитәкләгән Х. Хәйри үзе дә елларның беркадәр «җылынуын» тойгандыр.

1959 елдан Х. Хәйри институтның әдәбият секторы өлкән фәнни хезмәткәре, 1966–1973 елларда исә әлеге бүлекнең мөдире вазифасын башкара. Әйтергә кирәк, Институт төзелүнең беренче елларында ук мең еллык данлы үткәне булган татар әдәбияты тарихын язу мәсьәләсе алга килеп баскан булса да, озак вакыт бу эшкә тотынылмый тора. Нәкъ менә Х. Хәйри әдәбиятчыларны җитәкләгән вакытта бу фундаменталь эшкә ныклап керешәләр. Шәхсән үзем, 1967 елда аспирантурага кабул ителеп, Хәсән Хәйри җитәкчелегендә диссертация яза башлаган вакытларда әдәбиятчыларның бер төркеме фактик

материалны, чыганакларны барлау, аларны җентекләп өйрәнү белән мәшгуль иде. Шушы чорда ХХ гасыр башы татар вакытлы матбугатын (36 исемдәге татар журналын, 60 исемдәге татар газетасын) карап чыгып, андагы әдәби материалның аннотацияле библиографиясе (кулъязма картотекада 30 меңләп карточкада) төзелде [ТӘһСИнең ЯһММҮ...]. Х. Хәйри булачак күптомлы «Татар әдәбияты тарихы»-ның структурасы, концепциясе турында гомуми фикер туплап, аны яза башлаганчы, бу фундаменталь хезмәтнең план-проспектын булдырырга кирәклеген аңлап, коллективны шушы эшкә юнәлдерде. Бу, чын мәгънәсендә, дөрес эш булды. Хәсән ага шактый күләмле булып оешкан бу проспектны, кулъязма хокукында гына булса да, бастырып тарату җаен тапты. 1972–1973 елларда бу проспектны тикшерү СССР Фәннәр Академиясенең Казан филиалы конференц-залында киң әдәби-фәнни җәмәгатьчелек, шул исәптән, башкорт әдәбиятчылары катнашында (Уфадан Әхнәф Харисов, Вафа Әхмәдиев һ.б.) уздырылды. Җанлы фикер алышу нәтиҗәле һәм файдалы булды. Бераздан, 1973 елда Хәсән Хәйри сәламәтлеге какшау сәбәпле мөдирлектән китеп барса да, алты томлы татар әдәбияты тарихы (баш редакторы Нил Юзиев) буенча эш уңышлы гына дәвам итттерелде.

Күренекле әдәбиятчы галим һәм тәнкыйтьче Хәсән Хәйри үз гомерендә уннан артык китап, тематик җыентыкларда, журналларда, газеталарда йөзләрчә мәкалә, замандаш әдипләре турында тәнкыйди язмалар бастыра (аларның тулы булмаган исемлеге галимнең шәхси архивында саклана). Болар, билгеле ки, төрле иҗтимагый-сәяси шартларда – Сталин диктатурасы чорында, «җепшеклек» дип аталган елларда, башкалары Брежнев вакытларында – торгынлык чорында басылып чыга («Эзләнүләр», 1941; «Һади Такташ», 1949; 1984; «Современная татарская литература», 1957; «Язучы һәм тормыш», 1979 һ.б.) Билгеле ки, бу китап-монографияләрдә, мәкаләләрдә ХХ гасырның 40–70 нче елларында катгый алга сөрелгән социалистик реализм өйрәтмәләре чагылыш таба. Әмма шунысы да мөһим: коры схематик фикерләүгә генә корылмыйча, аларда сыйнфый караш янәшәсендә әдәби әсәрләрнең эчке матурлыгын күрү, этик-эстетик кыйммәтен анализлау, тормыш реалийларын чагылдырудагы, образларны тудырудагы уңышлы һәм уңышсыз якларны күрү дә бар. Мине бигрәк тә Хәсән Хәйринең Тукай турындагы мәкаләләре кызыксындырды. Аларның саны – 7. Ул, беренчеләрдән булып, 1939 елда ук Тукайның татар балалар әдәбияты тудырудагы роле турында язып чыкты, гомумән, бу мирасны җентекләп, инәсеннән җебенә кадәр өйрәнергә чакырды. Галимнең «Әдәби мирас – халык хәзинәсе» дигән мәкаләсендә [Хәйри, 1975], мәсәлән, Институт текстологларын бүген дә нык уйланырга мәҗбүр итә торган фәнни проблемалар бик дөрес күрсәтелгән: эшне планлы алып бару, академик басмалар төзү зарурияте, тулылык, текстларны бозмыйча эшкәртү, архивларны туплау һ.б.

Хәсән Хәйринең үзе белән якыннан аралаша башлаганчы, ул язган яисә аның катнашында әзерләнгән китаплар белән «эш итәргә»

туры килде. Аның урта мәктәпнең югары сыйныф укучылары өчен татар әдәбияты дәреслекләре һәм хрестоматияләре безнең кулларда булды, алар аша серле әдәбият дөньясын аңларга өйрәндек. Мин 1967 елда Казан дәүләт университетының татар теле һәм әдәбияты бүлеген тәмамлап, шул елның октябрендә Тел, әдәбият һәм тарих институтының әдәбият секторы аспиранты булдым. Фәнни җитәкчем булып бүлек мөдире Хәсән Хәйри расланды. 1973 елда диссертацияне яклауга чыгаруда аның да өлеше зур дип саныйм мин. Бүген дә фәнни җитәкчем, галим Хәсән Хәйрине һәм аннан соң сектор (алга таба бүлек) мөдире булып эшләгән Нил Юзиев, шулай ук Мөхәммәт Гайнуллин, Гали Халитләрне сагынып искә алам. Алар белән аралашкан еллар онытылмый, якты хатирәләр булып яши.

Хәсән Хәйри 1994 елда вафат булды.

Әдәбият

Салехова Л.Л. Жизнь и творчество татарского литературоведа Хасана Хайри // Творческое наследие просветителей тюркского мира: материалы научно-практической конференции, посв. 190-летию ... К. Насыйри и 170-летию Абая Кунанбаева... Казань: Отечество, 2015. С. 207.

ТӘһСИнең Язма һәм музыкаль мирас үзәге. Ф. 129, тасв. 1, сакл. бер. 169.

Хәйри Х. Әдәби мирас – халык хәзинәсе // Хәйри Х. Иҗат чишмәләре: тәнкыйть мәкаләләре, әдәби очерклар. Казан: Татар. кит. нәшр., 1975. 246 б.

Рәмиев Зөфәр Зәйни улы,
филология фәннәре докторы, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының әдәбият белеме бүлеге өлкән фәнни хезмәткәре